Selv mord i Arktis

Ved Arnt-Ove Eikeland

Denne artikkelen er ment å gi innsikt i noen sider av arktisk selvmordsproblematikk. Arktiske strøk har de høyeste selvmordsratene i verden. Undertegnede vokste opp i Karasjok, en samisk bygd i Finnmark hvor det å ta sitt eget liv er en del av stedets historie.

Innledning

En sommerdag på midten av 80-tallet gjorde en ung gutt selvmord i Karasjok. Han var et aktet og høyt respektert medlem av ungdomsfellesskapet. Dette skulle bli begynnelsen på en *bølge* av selvmord dette stedet skulle bli rammet av. Totalt gjorde åtte mennesker selvmord i løpet av de to neste årene. De fleste var gutter i tenårene. Det var gutter ingen forbandt med en slik type handling. De var ikke kjennetegnet ved psykisk ubalanse eller andre diagnoser det er vanlig, eller lett, å assosiere med problemet selvmord. De var som ungdommer flest, som man gjerne sier. Selvmordene kom derfor som lyn fra klar himmel. Besteforeldre, foreldre, søsken, venner og andre ble satt i en tilstand av sjokk og fikk en følelse av uvirkelighet. Omgivelsene ble fylt med angst og skyld, angst for det utenkelige og skyld for det man eventuelt kunne ha gjort for å forhindre det inntrufne.

Etter denne *bølgen* av selvmord roet det seg. Det ble ikke gjort noen selvmord de neste to årene. Det var imidlertid ikke slutt. Tre år etter *bølgen* begynner problematikken igjen. En unggutt ble funnet hengt ute i skogen. En voksen mann skjøt seg. En mor ble funnet død – man antok det var selvmord. Selvmord begynte å skje jevnt og trutt, og det var ikke lenger bare unge gutter som valgte å ta sitt eget liv. Det var snakk om hele spennet fra ung til gammel. Den yngste som tok sitt liv var 16 år, den eldste var godt over 50 år. Selvmordene kom fortsatt brått på. Ingen kunne forutse og forstå hvorfor akkurat disse menneskene tok sitt eget liv. Selvmord skjedde jevnt og trutt i årene som kom. Problematikken er fortsatt like aktuell i dag. Hvert år er det minst en som bæres til graven som et resultat av selvmord. Totalt har det vært over 30 selvmord de siste 20 årene. Innbyggertallet i Karasjok har i hele perioden ligget i underkant av 2800 mennesker.

Alle disse selvmordene har vært entydige i den forstand at metodene har vært hending, skyting og forgiftning. Sosiolog og selvmordsforsker Yngve Hammerlin kaller denne type virksomhet for *døds-*

virksomhet. Døden har forrang, og målet for handlingen er å dø. I motsetning til *dødsvirksomhet* står *livsvirksomhet*. Livsvirksomhet er når livet har fortrinn, og er målet for den enkeltes handlinger. Karasjok har i tillegg opplevd en rekke selvmordsforsøk og tilfeller av voldsom død, gjerne forårsaket av hasardiøs omgang med kjøretøy hvor det er uklart om ulykken er arrangert eller ikke. Hammerlin kaller denne type handlinger for *livstruende virksomhet*. Det er en virksomhet hvor det individuelle målet for handlingen ikke nødvendigvis er egenskade.

Arktisk problem

Hvordan kunne og kan slike høye selvmordstall forekomme – på et lite sted som Karasjok? Det er ingen enkle forklaringer på slike spørsmål, men for å komme nærmere en forståelse vil det være av interesse å sette fenomenet inn i en større sammenheng. Det som skjedde og skjer i Karasjok er ikke unikt hvis vi ser dette i et arktisk perspektiv. Dette med høye selvmordstall og selvmordsbølger er også kjent fra andre strøk i Arktis, og det er flere trekk som går igjen i problematikken.

1) Noen landsbyer er hardt rammet, mens andre ikke har noen problemer med selvmord. Vi har sett at Karasjok har store problemer, mens nabobygda Kautokeino ikke har nevneverdige problemer. Det samme skjer på Grønland. Samfunn har opplevd at kanskje 4–5 av bygdas gutter og unge menn har tatt sitt liv i løpet av få uker (Olsen, 1998). Bygdene Kulusuk og Kuumiut på Grønlands østkyst har den høyeste forekomsten av selvmord i verden, mens andre grønlandske bygder og større steder derimot ikke har problemet.

2) De fleste som tar sitt liv er *ikke psykiatriske pasienter*, men tilsynelatende helt normale, vanlige borgere. Det er i tillegg en *taushet* med i bildet (Hammerlin & Schjelderup, 1994:26). Selvmordene skjer oftest uten at det er gitt noe forvarsel. Dette gjør det vanskelig for hjelpeapparatet å treffe nødvendige forebyggende tiltak og å gripe inn ovenfor potensielle kandidater. Hammerlin snakker om usynlige

og synlige selvmordskandidater. De usynlige er de som ikke har markert eller varslet selvmordshensikter, men som likevel kan leve i et *mørke* om dagen (Hammerlin & Schjelderup, 1994; Christiansen, 1990).

3) Det er grunnlag for å snakke om *copycat-effekt*. En form for smitteeffekt kunne man også kalle det. I den forbindelse er det naturlig å tenke på boken *Den unge Werthers lidelser* (1774) av Goethe, som utløste en bølge av selvmord blant studenter på 1800-tallet. I Karasjok startet selvmordsbølgen med at en ung gutt hengt seg. Dette utløste en rekke andre selvmord. Det som er verd å merke seg er at de fire første som gjorde selvmord, var svært nære venner. De var det vi kan kalle bestekompis. De andre som døde i løpet av disse to hektiske årene, var mer perifere når det gjaldt vennskap.

Handlingskulturer

Arktiske områder er kjennetegnet ved enorme arealer og liten befolkning. Sibir, Alaska, Nord-Canada, Grønland og Nord-Norge er slike områder som ligger på "toppen av kloden". Befolkningen er ofte situert i små landsbyer som ligger langt fra hverandre. Arktiske områder er befolket av urfolksgrupper som samer, inuitter, komi, nenetsere og flere. Dette er urfolksgrupper som har bebodd disse områdene i uminnelige tider, og har sitt eget språk, kultur og historie. Urfolksgruppene har derimot ikke landrettigheter og selvbestemmelse. Disse gruppene står dermed i et minoritetsforhold eller -posisjon til majoriteten i de respektive land de bor i. De må kjempe for at deres kultur ikke skal bli "visket" ut gjennom bevisst og ubevisst påvirkning fra majoritetsbefolkningen. Spørsmål av politisk, språklig og kulturell art oppstår derfor ofte i dette minoritets/majoritetsforholdet.

Urfolk i Arktis kjører bil og snøscooter, bor i hus, har politistasjon, kirke og skole, er på Internett, ser på TV osv. Det kan virke som det gamle levemønsteret er visket ut, men man skal ikke være lenge i disse samfunnene før man ser at de gamle tradisjonene lever under overflaten og

holdes ved like. Mange av disse arktiske samfunn hvor urfolk er i flertall, er derfor sterkt preget av å være "gammeldagse" eller tradisjonelle.

De fleste menneskene som bor i disse områdene, har et sterkt forhold til naturen og det den byr på gjennom blant annet jakt og fiske. Utviklingen mot det moderne har gått svært fort for de arktiske urfolk. Fra i hovedsak å være folk som hadde tilpasset sitt levesett til næringer som det var mulig å drive i den arktiske natur, har utviklingen gått mot en mer moderne måte å leve på. De tradisjonelle næringer har jevnt over vært vanskelige å tilpasse den moderne tid og dens krav til effektivitet. Det som før var næringer som var tilpasset den skjøre naturen, er nå næringer som må oppfylle krav til økonomisk bærekraft. Disse utfordringene har man ikke på langt nær klart å mestre. Arktiske urfolk kan derfor sies å være i "spennet" mellom tradisjon og modernitet. Dette har spesiell betydning for de unge i disse samfunnene, og får for eksempel konsekvenser i forhold til spørsmål om utdanning. Mange ser ikke betydningen av skolegang. I denne sammenheng betyr det at mange har problemer med å tilpasse seg de krav som stilles til ungdom i et moderne liberalt demokrati, hvor teoretisk viten gjennom skolegang ofte er en forutsetning for å lykkes på arbeidsmarkedet. Konsekvensen er at mange ungdommer avslutter skolegangen og foretrekker å drive med tradisjonelle og praktiske næringer. Det kan for eksempel være reindrift og selfangst. Mange foretrekker å lære et håndverk gjennom erfaring uten å gå veien om skolegang. De uten lærer seg å reparere snøscootere, biler, motorsykler osv. uten å ha noen formell utdanning som grunnlag. Kunnskap om disse næringene og ulike håndverk tilegner de seg gjennom erfaring og bruk av gjenstander. De lærer detaljer om redskaper, de ser hvordan kunnskapen skal brukes i praksis, gjerne gjennom prøving og feiling. Lærdommen kan derfor sies å være kontekstuell. Den er ikke knyttet opp til teori. Tromsøfilosofen Viggo Rossvær kaller dette for *vantmann-kunnskap* (Rossvær, 1998).

Disse håndverk er også en uttrykksform. De arktiske kulturer har vært mye basert på redskaper og kunnskap utviklet i samspill med det harde klimaet. Det lever

derfor et eksistensielt behov for å uttrykke seg gjennom redskaper. Når praktisk kunnskap er så høyt prioritert, er en naturlig konsekvens at mange ikke reiser ut fra stedet hvor de er født og vokst opp. Spesielt gutter har en tendens til å prioritere slik. Denne effekten kan bli forsterket av at de voksne heller ikke ser betydningen av en formell utdanning. Det er derfor liten tradisjon for akademisk liv i disse områdene. De fleste kan skrive og lese, men det blir ikke alltid verdsatt høyt å lese bøker. Det betyr ikke at vi har med analfabeter å gjøre, men med prioriteringer. Prioriteringer som er knyttet opp til et liv hvor verdiene finnes i en kultur hvor den teoretiske skoleviten ikke er grunnvullen. Det blir også et spørsmål om identitet. Hva man gjør, er med på å bestemme hvem man er. Ved å beherske tingene gjennom erfaring eller gjøren – blir den enkelte vurdert av de andre. Det er snakk om en handlingskultur hvor det å leve er å uttrykke seg gjennom å handle, en handlingskultur hvor det å gjøre ting er med å på bestemme og uttrykke identiteten til den enkelte. Den enkelte får mye av sin identitet gjennom det vedkommende har valgt å gjøre. *Jeg blir til gjennom hva jeg velger å gjøre.* Det kan derfor sies at det er på grunnlag av valg og beslutninger selvet dukker opp. Det blir gjerne referert til hendelser knyttet til yrker og andre virksomheter når en person skal omtales.

Historiefortellingens betydning

Når handlinger og valg blir så viktige, er også formidlingen av hva som har blitt valgt viktig og dette skjer gjennom språket. Det er i språket at verdensbildene og selvbildene gjemmer seg og kommer til uttrykk, og det er i språket de kan avdekkes og tolkes. For å avdekke sider av den enkeltes væren i verden må man se på hvordan språket til aktørene brukes. Hvordan aktørene er i verden, kommer til uttrykk gjennom språkbruk. Handlingskulturens språk er ikke uttrykt i teoretiske og akademiske vendinger, men i historiefortelling. Historiefortellingen er essensiell i mange henseende for å forstå forholdet mellom identitet, valg og handling i Arktis. Hvis en person har valgt å utføre en handling, som for eksempel å passere en råk på scooter på en måte som oppfattes som heroisk, kan denne personen bli

gjenstand for historiefortelling. Mange gjør derfor grenseoverskridende handlinger for å bli *en helt* i en historie. De beste historiene lever gjennom generasjoner. Det er ikke uvanlig å høre om bravadene som skjedde langt tilbake i tid. De blir fortalt så levende at man skulle trodd de akkurat hadde skjedd. Den involverte vet at det vil bli historier ut av det. Det gjelder derfor å velge å gjøre handlinger som setter spor etter seg.

Jeg forutsetter at mennesket er et vesen som søker mening i sin tilværelse. I Arktis er mening, handlingskulturer og historiefortelling intimt forbundet.

Det heroiske selvmord

Hvordan kan handlingskultur og en muntlig tradisjon knyttes opp til bølger av selvmord i Arktis? I Karasjok erfarte jeg at det under *bølgen* var tvetydige reaksjoner på alle selvmordene. De fleste reagerte med forferdelse og sorg, men mange reagerte også annerledes. Mange unge jenter hadde bilder av de døde guttene på veggen på pikerommet. De døde guttene ble heller ikke fordømt av sine jevnaldrende, men nesten beundret og sett opp til. Dette kom senere til uttrykk i historier. Disse historiene er på mange måter "heltehistorier" om hvor sterke og fryktløse disse guttene var. Ikke engang døden skremte dem. De hadde ingen grenser. De var døde, men levde videre i historiene. Historiene bar mer preg av respekt og beundring enn fordømmelse og sorg. Dette kan ha vært en drivkraft til at så mange valgte å ta sitt eget liv. Handlingen selvmord under *bølgen* kan derfor ha blitt oppfattet som en meningsfull handling ved tanken på å bli evig i en historie. Det kan på dette grunnlag ha dreid seg om en form for lengsel etter å bli historie. Når en slik lengsel blir sterk nok, er – kanskje – ikke lenger døden noe å frykte?

Mange av menneskene som gjorde selvmord i Karasjok, kan knyttes opp til kategorien *handlingsmennesker*. De var unge gutter som aldri kunne tenkt seg å reise fra Karasjok – og som heller aldri tok noen formell utdanning etter grunnskolen. Mange av de samme strukturelle trekkene finner vi igjen i andre arktiske strøk, som en sterk integrasjon, et lavt utdanningsnivå, handlingskulturer og en sterk fortellertradisjon.

Det heroiske selvmordet er også kjent fra Ungarn, hvor det ikke nødvendigvis blir sett på som noe ynkelig å ta sitt eget liv (Hammerlin & Schjelderup, 1994: 50). Det at selvmordet ikke bare kan knyttes opp til skam, fordømmelse og depresjon er det mange historiske eksempler på. Under 2. verdenskrig ble de japanske kamikazeflyvere kjent. De var selvmordsflyvere som bevisst gikk inn for å styrte jagerflyene sine inn i skip fra den amerikanske flåte. Det var neppe på grunn av depresjon de gjorde det. Al-Qaida medlemmene som fløy inn i tvillingtårnene i World Trade Centre 11. september 2001 er et annet eksempel. Det er bedre å dø med ære enn å leve med skam. I bakgrunnen ligger forestillingen om evig liv i enten den japanske versjonen av Valhall, eller for Al-Quida i det muslimske paradiset. Den vestlige rasjonalitet har ikke mye å stille opp med i kampen mot slike forestillinger (Brøgger, 2004). Den allmenne lærdommen av slike historiske eksempler er at selvmordet ikke bare kan knyttes opp til depresjon slik det er en tendens til i vestlig tenkning. Selvmordet kan ha å gjøre med grunner som ære, styrke og heroisme. (The European, 1993)

Det kan virke paradoksalt at et menneske kan sikre sin posisjon ved å gjøre selvmord. Selvmordet er likevel en måte å sette spor etter seg i verden på. Alle har behov for å bli husket. Brå død blir ikke glemt. Forfatteren Åsmund Brynhildsen er inne på noe når han beskriver selvmordets kompleksitet: "Tro ikke at selvmordet ber om en glemsel: Det ber om evig erindring." Disse betraktningene viser utover det rent psykologiske og mot noe dypt allmennmenneskelig: *Behovet for å sette spor etter seg i verden.*

Avslutning

I denne artikkelen har jeg forsøkt å få frem sider ved hva som kjennetegner arktisk selvmordsproblematikk. Utgangspunktet var å unngå å redusere selvmordet til bare et uttrykk for sykdom eller avvik (Hammerlin & Schjelderup, 1994). Dette skyldes at jeg ut fra mine erfaringer og min videre forskning vanskelig kan se at det tjener saken å overlate denne problematikken ene og alene til medisinen. Vi har mulighet til å styre livet vårt i stor grad – nemlig med holdningen vi velger å ha til livet. Jeg går derfor imot forkla-

ringer som reduserer selvmordet til enten bare biologi, psykologi eller sosiologi. Om selvmordet er sykdom eller en allmennmenneskelig mulighet, er det ingen gitte svar på. I et forebyggingsperspektiv bør likevel begge perspektivene kunne diskuteres.

Forebygging er den beste beskyttelse mot selvmord. Skal man forebygge, må man imidlertid først finne de viktigste årsakene til et problem og så forsøke å gjøre noe med disse årsakene. Det er viktig å avdekke de forhold som skaper mistrivsel og lidelse – og de som skaper gode og trygge livsvilkår for mennesker. Dette betyr verken at all selvmordsforebygging skal ligge kun i psykisk helsevern eller at behandlingsapparatet har sviktet hver gang det skjer et selvmord. Det ville være urettferdig ovenfor behandlings-/hjelpapparatet hvis all skyld og ansvar skulle tillegges dem. Hvis allmennheten, leger og andre eksperter får mer kunnskap om det kulturelle grunnlaget for mye av det som fortøner seg som naturlig og selvfølgelig, kan mange politiske og sosiale problemer unngås. En for skarp forenkling av årsakene til de høye selvmordtallene i mange arktiske landsbyer, uten i tilstrekkelig grad å ta hensyn til det mangfold, den variasjon og gjensidige påvirkning som de ulike faktorene har, kan føre til fatale feilslutninger. Jeg har forsøkt å vise at mye av selvmordsproblematikken i Karasjok, og i andre arktiske landsbyer, handler om depressive reaksjoner fremkalt av ytre omstendigheter og hendelser, og at det ikke er snakk om varige indre tilstander. Derfor bør det gjøres grundige tverrfaglige studier som tar for seg de problemer og utfordringer urfolk møter i sin tilnærming til blant annet modernitetens krav til hva det vil si å være menneske.

Den vestlige medisin har vært en suksess, særlig den naturvitenskapelige, teknologiske siden av den, men det som er gått tapt underveis, er det humanistiske perspektivet. Der gjelder andre ressurser; forståelse og fortolkning av hele mennesket. Alle som jobber med helse, bør en gang iblant spørre seg hva et menneske er. Det kan godt være at de ikke har tenkt igjennom en del ting som både er nyttige og viktige.

Det har vært dyptgripende kulturelle endringer i synet på selvmord i Vesten (Leer-Salvesen, 2004). Tidligere ble selv-

morderen møtt med moralsk fordømmelse, mens vedkommende i dag blir møtt med forståelse og empati, og selvmordstanker er noe som kan behandles og kureres.

Depresjon er nok den vanligste årsak til selvmord i Vesten i dag. Antidepressiver er et flott hjelpemiddel, med det kurerer ikke et meningsproblem. Antidepressiver er derfor alene ikke en god løsning. Det er et allment trekk ved det å være menneske at vi ikke alltid kan være lykkelige. Grå stunder og tunge dager er en del av livet, og det må vi vanligvis kunne kurere på annen måte enn den kjemiske eller ved å bli pasienter i behandlingssystemet. Hvis vi bare bruker psykisk sykdom som forklaring på selvmord blant ungdom og andre i arktiske strøk, kan det få folk til å tro at de ikke kan gjøre noe for å forhindre noen i å ta sitt eget liv. Det kan være med på å forføre folk til å betvile sin egen moralske og verdimeslige kapasitet. Selvmordet utspiller seg i rommet mellom individet og de andre, og dette rommet bør alltid inneholde etisk refleksjon og etiske valg (Leer-Salvesen, 2004). Og i dette rommet opererer vi alle.

Arnt-Ove Eikeland er cand.philol. fra Universitet i Tromsø og arbeider nå med en doktorgrad i filosofi på temaet urfolksrettigheter og demokrati. Han har tidligere vært student ved Scott Polar Institute ved Cambridge University, England.

Referanser

- Brøgger, Jan. (2004, 20. februar). **De som velger døden**. Kronikk i Aftenposten.
- Christiansen, Ing-Britt. (1990). **De "uforståelige" ungdomsselvmord i Grønland: En kulturell analyse**. Specialrække nr. 32, Institut for antropologi, Københavns Universitet.
- Hammerlin, Yngve & Schjelderup, Georg. (1994). **Når livet blir en byrde**. Oslo: Gyldendal.
- Leer-Salvesen, Paul. (2004). **Drap og selvmord - en etisk refleksjon**. Suicidologi, 9(1), 13-15.
- Odner, Knut. (1995). **Samisk identitet**. Norsk Antropologisk Tidsskrift, 6(2). [127]-138, [173].
- Olsen, Terje. (1998, 1. oktober). **Grønland - bare selvmord og fyll?** Kronikk i Dagbladet.
- Rossvær, Viggo. (1998). **Ruinlandskap og modernitet**. Sparcstatus.
- Where suicide is still nobel**. (1993, 18. oktober). Artikkel i The European.